

DIE "SLAG VAN MMABATHO": DIE EINDE VAN REGSE WEERSTAND TEEN DIE NUWE SUID- AFRIKA? DEEL I: DIE VAL VAN LUCAS MANGOPE SE TUISLANDREGERING IN BOPHUTHATSWANA

Gert van der Westhuizen* en Leo Barnard*

Summary: By the end of 1993 it seemed as if a new era of white rightwing resistance in South Africa had dawned. Their leaders sought alliances with black leaders of the independent black homelands, especially Lucas Mangope of Bophuthatswana. The latter had little support in his homeland and he abused his power to stay in control. Unrest broke out and Mangope requested the aid of the rightwingers. The leaders of the Afrikaner Weerstandsbeweging were too willing to oblige.

1. INLEIDING

Weerstand teen die totstandkoming van die nuwe Suid-Afrika het sedert die middel van 1993 nuwe stukrag gekry nadat eenheid in regse geledere oënskynlik oplaas verkry is met die stigting van die Afrikaner-Volksfront (AVF) onder die militêre leiding van genl. Constand Viljoen, 'n voormalige hoof van die Suid-Afrikaanse Weermag. Oorlogspraatjies uit dié geledere is bykans daaglik gehoor sedert Staatspresident FW de Klerk op 2 Februarie 1990 die proses van politieke hervorming in Suid-Afrika van stapel gestuur het met 'n toespraak in die parlement waarin die African National Congress (ANC) onder meer ontban is. Hoewel dreigemente van gewelddadige regse verset volop was, is die daad selde by die woord gevoeg. Dit het ondanks ongereelde bomontploffings, die wye publisiteit wat die botsing tussen die Afrikaner-Weerstandsbeweging (AWB) en die polisie in Ventersdorp in 1991 gekry het en die sluipmoord op Chris Hanu, leier van die Suid-Afrikaanse Kommunistiese Party, vir drie jaar lank grootliks bypraat gebly.

Die totstandkoming van die AVF, ná vele mislukte pogings om regse eenheid te bewerkstellig, het dié prentjie op die oog af egter heeltemal anders laat lyk. Die AVF het onder Viljoen se leiding 'n landwye mobilisasieveldtog van stapel gestuur om blanke teenstanders van De Klerk se regering en die ANC onder een politieke sambreel te versamel met hul aandrang op 'n soewerein-onafhanklike volkstaat vir blankes wat nie deel van die nuwe Suid-Afrika wou word nie. Militêre mobilisasie het ook gevolg en talle blanke regses het Viljoen beskou as die leier wat 'n volk-

* Nagraadse student, Departement Geskiedenis, Universiteit van die Vrystaat. E-pos: adele@matrixnet.co.za.
 • Departementshoof, Departement Geskiedenis, Universiteit van die Vrystaat. E-pos: barnards.hum@mail.uovs.ac.za.

staat sou afdwing met goed-beplande gewapende weerstand. Hoewel openbare meningsverskille tussen Viljoen en die groep afgetrede generaals in die AVF se direktoraat en meer militante militêre onkundige regses soos Eugene Terre'Blanche, leier van die AWB, die nuutgevonde eenheid dikwels baie broos laat lyk het, het die regse hoop nie beskaam nie. Dit het inderdaad sedert die einde van 1993, toe onderhandelings vir die totstandkoming van die nuwe Suid-Afrika die regses op politieke gebied gemarginaliseer het, gelyk of 'n nuwe era van regse weerstand aangebreek het. Dié indruk is versterk deur toenemende regse militêre mobilisasie en 'n goed-beplande reeks bomontploffings aan die einde van 1993 en die begin van 1994.

Regse blanke leiers het voor 1994 deurentyd na bondgenote buite hul klein kringetjie gesoek in 'n poging om meer legitimiteit vir hul saak te verkry. Hulle het gewillige vennote gekry in die leiers van die sogenaamde selfregerende en onafhanklike swart tuislande wat ondanks kwaai teenstand van die ANC, en later selfs De Klerk se regering, nie afstand wou doen van hul magsposisies nie. Die Inkatha-Vryheidsparty van Mangosuthu Buthelezi, wat die septer in die selfregerende KwaZulu geswaai het, was die belangrikste in dié verband. Brig. Oupa Gqozo van Ciskei en pres. Lucas Mangope van Bophuthatswana het hulle ook by die regses geskaar in die Vryheidsalliansie (VA). Die regses was saam met hul vennote in dié alliansie volgens baie die enkele grootste bedreiging vir die beplande algemene verkiesing van 27 April 1994 en daar is gewaarsku dat hulle die land in 'n burgeroorlog kan dompel as hulle nie hul sin kry nie. Militêre samewerking tussen regses en sulke swart leiers en hul organisasies was tot en met Maart 1994 baie beperk, hoewel van die meer oorlogsugtiges aan albei kante nie gehuiwer het om oor en weer verdrae te sluit en met geweld te dreig nie. Dr. Ferdi Hartzenberg, leier van die Konserwatiewe Party, het byvoorbeeld in November 1993 gesê Afrikaners in die VA sal die vryheid van hul swart vennote beskerm met alles tot hul beskikking. Hy was veral omgekrap oor dreigemente uit ANC-geleedere dat Bophuthatswana met geweld by die nuwe Suid-Afrika ingelyf sal word: "As julle aan Bophuthatswana raak, raak julle aan ons."¹ Leiers van die AVF soos Viljoen en Hartzenberg moes skaars ses maande later daad by die woord voeg toe Mangope en sy regering in Bophuthatswana te staan gekom het voor hul grootste krisis sedert onafhanklikheidswording in 1977. Die politieke onrus in dié tuisland het Mangope nie net op sy knieë gedwing nie, maar ook vir alle praktiese doeleindes die doodsklok vir die VA gelui. Dit het boonop met die sogenaamde Slag van Mmabatho op 11 Maart 1994, ná 'n ondeurdagte regse inval, die gewaande militêre bedreiging uit dié oord teen die nuwe Suid-Afrika as 'n mite ontbloot. Die kortstondige regse eenheid was ook agterna aan skerwe. Dit was alles die gevolg

¹ **The Citizen**, 23 November 1993. (Vertaling.)

van politieke sowel as militêre leiers wat die werklikhede van 'n veranderende samelewing nie kon of wou raaksien nie en wat hulle, veral vanuit regse geleedere, bemoei het met 'n konflik wat hulle nooit kon of wou verstaan nie.

2. BOPHUTHATSWANA IN DIE NUWE SUID-AFRIKA

Regse ondersteuners van Bophuthatswana was grootliks die slagoffers van jarelange apartheidspropaganda wat Mangope se tuisland beskou het as dié juweel in die kroon van afsonderlike ontwikkeling. Dr. Tjaart van der Walt, Suid-Afrika se laaste ambassadeur in Bophuthatswana, het selfs ná die gebeure van Maart 1994 gesê dié tuisland was 'n bedeling wat soms amper te goed gelyk het om waar te wees. Wat tuislande betref, was Bophuthatswana in 'n klas van sy eie en het hy kop en skouers bo die ander tuislande uitgestaan, wou dié loflied dit verder hê. Hy was voorts van mening dat Bophuthatswana "vergelykenderwys 'n eiland van rus en vrede in 'n stormagtige oseaan" was wat in die eerste drie maande van 1994 "ineens verander [het] in 'n vloedgolf van geweld en onrus".² Dit is dus geen wonder nie dat regses sulke menings gedeel het en Hartzenberg Mangope beskou het as 'n tradisionele leier wat, anders as die regeringshoofde van tuislande soos die Transkei en Ciskei, demokraties deur sy mense verkies is.³

Bophuthatswana was wel in 'n beter posisie as enige van die ander nege swart selfregerende gebiede, maar alles was beslis nie pluis in Mangope se tuisland nie. Berigte van finansiële wanbestuur en korrupsie het al sedert die middel-tagtigerjare die ronde gedoen.⁴ Van finansiële selfstandigheid was daar geen sprake nie. Aan die begin van 1994 is bereken dat geldelike hulp van die Suid-Afrikaanse regering vir 74% van Bophuthatswana se begroting gesorg het.⁵ Mangope het voorts bitter min politieke steun gehad. Die uiters beperkte mate van onafhanklikheid wat Bophuthatswana in 1977 gekry het, het ook nie juis die verbeelding van die kiesers

² T Van der Walt, **Lewenslesse uit die geskiedenis: die einde van die Bophuthatswana van weleer**. Toespraak by die Hersgradeplegtigheid van die Potchefstroomse Universiteit vir Christelike Hoër Onderwys, 6 Mei 1994, pp. 1-2. 'n Kommissie van ondersoek na die geweld van Maart 1994 in Bophuthatswana het Van der Walt se mening gedeel dat dit een van die suksesvolste en vreedsaamste tuislande was. Sien **Report of the Commission of Inquiry into the incidents that led to the violence in the former Bophuthatswana on 11 March 1994, and the deaths that occurred as a result thereof, Vol. I** (Johannesburg, 25 Maart 1998), p. 41. (Hierna Tebbutt-verslag.)

³ **Persoonlike versameling (PV)**: Bandopname van onderhoud met dr. Ferdi Hartzenberg, Pretoria, 24 Oktober 1997.

⁴ Vir 'n goeie opsomming, sien die artikel in **Sunday Star**, 9 Junie 1991.

⁵ **PV**: Agenda and documentation pack for the Transitional Executive Council meeting held on Tuesday 8 March 1994 14:00: Bophuthatswana in crisis, 22 Februarie 1994, p. 75 en bandopname van Pik Botha se getuienis voor die Tebbutt-kommissie, Mafikeng, 10 Maart 1997.

gaande gemaak nie. Met die eerste verkiesing was daar slegs 'n stempersentasie van 6%.⁶

Mangope kon gevolglik net aan bewind bly deur met 'n ysterhand te regeer en konflik met sy teenstanders was aan die orde van die dag. Volgens een bron was daar konflik in Bophuthatswana sedert dit onafhanklik geword het. Daar was wrywing tussen die Mangope-regime en mense wat nie Tswana's was nie, wrywing met politieke partye wat teen die tuisland-administrasie gekant was, wrywing met gemeenskappe wat teen hul wil by Bophuthatswana ingelyf is en spanning tussen die regering en sommige tradisionele leiers. Maar daar was veral konflik tussen Bophuthatswana en die ANC en sy bondgenote.⁷ Elf jaar ná onafhanklikheidswording moes die Suid-Afrikaanse regering ingryp om Mangope se bewind te herstel ná 'n kortstondige rebellie deur 'n klein groepie soldate. Die Suid-Afrikaanse regering het self ondersoek ingestel na die oorsake daarvan. Pik Botha, Suid-Afrikaanse minister van buitelandse sake, het Mangope gaan vertel wat die bevindings was: "Die jeug is teen jou, die universiteit is teen jou, die kerke in die algemeen is teen jou, 'n klomp mense is teen jou omdat jy die donkies geskiet het.⁸ ... Die verpleegsters is teen jou, die geneeshere is teen jou ... die werkers in die fabriek is teen jou ..."⁹ Die president van Bophuthatswana se posisie het nog meer benard geraak nadat die ANC in 1990 ontban is en vinnig daarvan werk begin maak het om die tuislande weer by Suid-Afrika ingelyf te kry. Hoewel Mangope De Klerk se hervormingsmaatreëls verwelkom het,¹⁰ het hy dit by elke moontlike geleentheid duidelik gemaak dat Bophuthatswana nooit by Suid-Afrika ingelyf sal word nie en dat hy nie 'n referendum oor dié kwessie sal hou nie.¹¹ Sulke stellings het uiteraard telkens nuwe lewe geblaas in die veldtogte van Mangope se politieke teenstanders. Die Suid-Afrikaanse Weermag het in Maart 1990 weer ingegryp om onrus in Bophuthatswana te help onderdruk nadat 'n noodtoestand afgekondig is in

⁶ **Finansies & Tegniek**, 8 April 1994, p. 16. Vergelyk ook **PV** Afskrif van Mac Maharaj se voorlegging aan die Tebbutt-kommissie, 14 April 1997, p. 1.

⁷ AJ Jeffery, **Conflict at the crossroads in Bophuthatswana** (Johannesburg, 1993), p. 1. Sien ook South African Communist Party, North West Province, **Events that led to the violence in Mafikeng/Mmabatho**, 9 Maart 1997, pp. 3 en 4-11. (SAKP-verslag.) Vir 'n omvattende oorsig oor staatsgeweld en protes in Bophuthatswana, sien **PV**: Truth and Reconciliation Commission Gauteng Research Department. *The North West Province: a discussion/working document for the Mmabatho HRV public hearings 8-10 July 1996*.

⁸ In 'n poging om gronderosie te bekamp, het Mangope se regering opdrag gegee dat alle donkies doodgemaak of verkoop moet word. Eienaars wat nie goeie pryse vir hul diere kon kry nie, het dit weggesteek en polisiemane is gestuur om dit op te spoor en dood te skiet. Sien G Marinovich en J Silva, **The Bang-Bang Club** (Londen, 2000), p. 131.

⁹ **PV** Bandopname van Pik Botha se getuienis voor die Tebbutt-kommissie, Mafikeng, 10 Maart 1997. Aanhaling vertaal.

¹⁰ **PV** Joint statement by State President FW de Klerk and State President Dr Kgosi LM Mangope, ongedateerd.

¹¹ Sien onder meer **Bophuthatswana Pioneer**, 12 (1), Januarie-Maart 1990, pp. 3-4 en 11; **PV** Press release of the Bophuthatswana News Agency, 22 November 1990 en **Bophuthatswana**, bylae tot Nasionale Media-koerante, 19 Mei 1993, p. 2.

sekere distrikte van dié tuisland. Konflik tussen die regering van Bophuthatswana en veral die ANC en sy bondgenote het in die vroeë negentigerjare toegeneem en 'n grootskeepse botsing het onafwendbaar begin lyk. Mangope het meer onversetlik geword in sy houding oor 'n referendum en selfs later geweier dat die verkiesing van 27 April 1994 ook in Bophuthatswana gehou word. Kiesersopleiding is in dié tuisland verbied en dit is vir partye onmoontlik gemaak om stemme daár te werf. Dit was duidelik dat Mangope bloot sy eie magsposisie wou beskerm omdat hy in 'n vrye verkiesing volgens berekenings op die steun van kwalik 2% en selfs minder as 1% van Bophuthatswana se inwoners kon staatmaak.¹²

Die regering van Bophuthatswana het sy posisie by die onderhandelingsstafel probeer bereedder, maar het nes die regses woer-woer met dié delikate proses gespeel. Toe onderhandelings laat in 1993 uiteindelik op 'n ooreenkoms afgestuur het, het Suid-Afrika sy houding jeens Bophuthatswana verander en nie meer soos vroeër geglo dat dié tuisland die finale sê oor sy toekoms moet hê nie.¹³ Bophuthatswana se afgevaardigdes was nie meer deel van die onderhandelingsproses nie toe eenstemmigheid op 17 November 1993 oor die tussentydse grondwet bereik is wat onder meer die Wet op die Status van Bophuthatswana van 1977 afgeskaf het. Die regering van Bophuthatswana het daarna verdere bilaterale samesprekings met die ANC en die NP gevoer.¹⁴ Bophuthatswana se onderhandelaars het nes vroeër aangedring op die behoud van onafhanklikheid. Hulle wou spesiale behandeling vir Bophuthatswana hê omdat die tuisland volgens hulle uniek was. Hulle het daarop aangedring dat die ANC Bophuthatswana as 'n soewereine staat erken en wou selfs die reg hê om onderhandelingsbesluite te veto. Die ANC het dié houding as arrogant en hardkoppig beskou en daar het nie veel van bilaterale samesprekings gekom nie.¹⁵ Die laaste vergadering tussen afgevaardigdes van Bophuthatswana en die ANC het op 18 Februarie 1994 plaasgevind. Gesprekke het vir ses uur lank voortgesleep sonder dat enigiets bereik is. Dit is stopgesit nadat die ANC-afgevaardigdes gehoor het die polisie is besig met 'n klopjag by die ANC-kantoor in Mafikeng.¹⁶ Die deur na 'n vreedsame oplossing vir die Bophuthatswana-kwessie was nou finaal toe. Mangope het hierna met sy optrede as 't ware 'n handboek geskryf oor hoe om níé 'n potensieel revolusionêre situasie te ontloot nie. Hy het

¹² PV Bandopname van Pik Botha se getuienis voor die Tebbutt-kommissie, Mafikeng, 10 Maart 1997; Bophuthatswana in crisis, p. 75 en M Meredith, *South Africa's new era: the 1994 election* (Londen, 1994), p. 78.

¹³ PV Bandopname van Pik Botha se getuienis voor die Tebbutt-kommissie, Mafikeng, 10 Maart 1997.

¹⁴ PV Bandopname van Roelf Meyer se getuienis voor die Tebbutt-kommissie, Mafikeng, 10 Maart 1997.

¹⁵ PV Bandopname van Mac Maharaj se getuienis voor die Tebbutt-kommissie, Mafikeng, 14 April 1997 en afskrif van ongedateerde voorlegging van PS Molefe aan dié kommissie, p. 2.

¹⁶ PV Afskrif van dokumente van die Tebbutt-kommissie: G59: Report on meeting between African National Congress and Bophuthatswana Government held near Rustenberg (sic), Transvaal, 18 February 1994. Vir die klopjag, sien Bophuthatswana in crisis, pp. 79-80.

hom nie net van die inwoners van sy tuisland vervreem nie, maar ook van sy staatsamptenare en lede van sy veiligheidsmagte.

3. DIE BEGIN VAN DIE EINDE

Staatsamptenare het maar te goed geweet dat Bophuthatswana hoofsaaklik weens finansiële redes nie onafhanklik sou kon bly nie en hulle was erg bekommerd oor die Mangope-regime se teenstand teen herinlywing by Suid-Afrika.¹⁷ Andrew Khutsoane, direkteur van Bophuthatswana se nasionale biblioteekdiens, het op 7 Mei 1993 opslae gemaak met 'n lesing waarin hy staatsamptenare se toenemende teenstand teen die regime in die openbaar verwoord het. Hy het Rowan Cronjé, Mangope se se minister van verdediging, staatsake en burgerlugvaart, onder meer kwaai gekritiseer en gepraat van 'n gebrek aan demokrasie onder Bophuthatswana se outoritêre regering.¹⁸ Kopieerders in die staatsdiens het hierna oortyd gewerk en afskrifte van Khutsoane se toespraak is wyd en syd deur eendersdenkende staatsamptenare versprei wat gehelp het om die legitimiteit van die tuislandregering verder te ondermyn.¹⁹ Teen die einde van 1993 is bespiegel dat 75% van Mangope se staatsamptenare die ANC steun en dat hy nie eens meer seker was van die meerderheidsteun in sy polisiemag nie.²⁰ Verhoudings met sy staatsamptenare het verder versleg ná twee mislukte vergaderings en Mangope het gedreig om staatsamptenare te begin afdank om te verseker dat daar genoeg geld in die staatskas is om onafhanklikheid te waarborg. Hy het gesê Bophuthatswana sal vir 100 jaar onafhanklik bly, al het hy net vyf staatsamptenare oor.²¹ Troepe in Bophuthatswana se blank-beheerde weermag (BDF) het ook onrustig begin raak, onder meer weens vrese dat hulle geïsoleer sou word as hulle nie deel word van nuwe verdedigingsstrukture nie. Die meerderheid van die BDF se leiersgroep was weens militêre redes ook ten gunste van herinlywing. Die BDF was van die Suid-Afrikaanse weermag afhanklik vir opleiding, toerusting en selfs finansiële hulp. Daar was kommer dat hy alles kwyt kon wees as hy nie deel word van 'n nuwe Suid-Afrikaanse weermag nie. Dié kommer is meer as een keer deur offisiere met Mangope gedeel. Volgens Mangope sou Bophuthatswana nog lank onafhanklik kon bly en was sulke vrese ongegrond. Hy het hom vererg en offisiere van dislojaliteit beskuldig, gedreig om ontevrede soldate af te dank en ander mense te kry om hul werk te doen. Mangope het dieselfde standpunt gehuldig toe hy troepe aan die

¹⁷ PV Afskrif van Fanele Patrick Funani se voorlegging aan die Tebbutt-kommissie, 18 Maart 1997, p. 2.

¹⁸ Vir uittreksels uit dié toespraak, sien **Rights**, Vol. II, Augustus 1993, p. 42.

¹⁹ SAKP-verslag, p. 23.

²⁰ **The Weekly Mail & Guardian**, 10-6 Desember 1993.

²¹ PV Funani-voorlegging, pp. 2-5 en bandopname van sy getuienis voor die Tebbutt-kommissie, Mafikeng, 19 Maart 1997.

begin van Maart 1994 toespreek het.²² Op 'n laaste vergadering met lede van die BDF het Mangope gesê hy is bereid om almal te verloor wat nie met hom saamgestem het nie. Hy was bereid om met slegs 50 soldate voort te gaan. Hy het sy soldate meegedeel dat hy oproepe gekry het van mense wat bereid is om hom by te staan. Dit het nie aan hom saak gemaak of diegene wat hulp aangebied het aanvaarbaar was of nie: as jou huis brand, maak dit nie saak wie jy vra om die vlamme te help blus nie. Die BDF-lede by dié vergadering het verstaan dat Mangope met sulke uitlatings na regse groepe verwys het saam met wie hy aan die VA behoort het.²³

Bophuthatswana se polisiemag, eerder as die BDF, was die eerste linie tussen 'n ongewilde regering en sy onderdane, gevolglik was die druk op gewone polisiemanne veel erger as dié op soldate. Die toestand was só erg dat die publiek van 1993 af niks met die polisie te doen wou gehad het nie. Die intimidasie van polisiebeamptes het sedert die begin van 1994 toegeneem en soms in geweld ontaard.²⁴ Die toenemende druk op polisiebeamptes het hul wil verswak om die Mangope-regime met geweld in stand te hou - soveel so dat selfs senior-offisiere teen 10 Maart 1994 nie langer die begeerte gehad het om druk van buite te probeer weerstaan nie.²⁵ Die meerderheid polisiebeamptes was ten gunste van herinlywing omdat hulle angstig was om lid te word van die nuwe Suid-Afrika se polisiemag.²⁶ Inligting oor dié wydverspreide ontevredenheid is aan genl. PJ Seleke, kommissaris van polisie, en die staatsveiligheidsraad oorgedra,²⁷ maar het skynbaar nie Mangope se ore bereik nie. Dit is moontlik dat polisie-offisiere hom doelbewus in die duister gehou het omdat hulle bang was vir sy woede as hy sou hoor dat hulle beheer verloor het. Mangope is op die laaste vergadering met senior polisie-offisiere vertel dat die polisie in beheer van die situasie was. 'n Kolonel het hom selfs verseker dat hy die

²² **PV** Memorandum to TEC Sub-council on Defence, re problems within the Bophuthatswana Defence Force. Compiled by Lawyers for Human Rights on behalf of certain members of the Bophuthatswana Defence Force, 25 Maart 1994; Afskrif van Ketlamoeng Gilbert Phuduhudu se voorlegging aan die Tebbutt-kommissie, 2 Mei 1997, pp. 2 en 4-5; Bandopname van Phuduhudu se getuienis voor dié kommissie, Mafikeng, 6 Mei 1997; Voorlegging van genl.-maj. Hendrik Stephanus Turner aan dié kommissie, 10 Februarie 1997, pp. 2-4; Bandopname van Turner se getuienis voor dié kommissie, Mafikeng, 24 Maart 1997 en bandopname van kol. Manne Botes se getuienis, Mafikeng, 25 Maart 1997.

²³ **PV** Problems within the Bophuthatswana Defence Force.

²⁴ **PV** Afskrif van ongedateerde voorlegging van Kedirile Andrew Lethlogile aan die Tebbutt-kommissie, p. 3.

²⁵ **PV** Bandopname van Oupa Ignatius Pilane se getuienis voor die Tebbutt-kommissie, 19 Maart 1997.

²⁶ **PV** Bandopname van Mashopo Joseph Sedumedi se getuienis voor die Tebbutt-kommissie, Mafikeng, 19 Maart 1997; Tebbutt-oorkonde, pp. 971-2 en H Bodigelo, **Research on the role played by the police in the Bophuthatswana uprising of March 1994: an interview with warrant officer Tuelo Lucky Dikolomela, plus casualties and deaths of the whole event**. BA Honneurs-studieprojek, Universiteit van Noordwes, 1995, p. 7.

²⁷ **PV** Bandopname van Oupa Ignatius Pilane se getuienis voor die Tebbutt-kommissie, Mafikeng, 19 Maart 1997.

steun van die hele polisiemag het.²⁸ Mangope het later gesê hy was nie bewus van grootskeepse ontevredenheid onder polisiebeamptes en soldate nie. Hy het wel geweet van 'n mate van ontevredenheid in die BDF.²⁹

Mangope se houding teenoor sy polisie-offisiere was dieselfde as dié wat hy met sy staatsamptenare en soldate ingeneem het. Hy het hulle vertel om vuur met vuur te beveg, maar hy het hulle in elk geval nie nodig gehad nie. Hy sou hulp van elders kry. Mense het hom reeds gebel om hulp aan te bied, het hy gesê.³⁰

Die hulp van elders waarmee Mangope gespog het, het inwoners van sy tuisland verder verontrus omdat hulle geweet het dit sou uit regse oorde kom. Hul president het al immers in die openbaar gesê die Afrikaners en Batswana "handhaaf in vele opsigte dieselfde waardes, geloof en norme", daarom moes hulle mekaar se hande vat in tye van nood en die toekoms saam aandurf. Vir die meeste van Mangope se onderdane, wou twee waarnemers dit hê, het hul ondervindings op plase in die aangrensende Wes-Transvaal en gedwonge verskuiwings 'n grap van Tswana/Afrikaner-eenheid gemaak.³¹ Hulle was omgekrap omdat Bophuthatswana lid van die VA geword het sonder om hulle te raadpleeg, en daar was vroeg reeds wydverspreide ontevredenheid oor dié alliansie.³² Woede oor Bophuthatswana se lidmaatskap van die VA het verder opgelaai ná verskeie goed-gedokumenteerde voorvalle waarin regses swart mense vermoor het bloot omdat hulle swart was. Die ergste ding wat Mangope kon doen, was om in dié ontstuiwige tye met blanke regses te assosieer. Daar is grappenderwys na hom in die strate verwys as Eugene Terre'Blanche se "baasboy".³³

4. MANGOPE SE "HUIS" BRAND

Mangope se alliansie met blanke regses was aan die begin van 1994 sy enigste hoop op oorlewing, hoewel dit 'n spreekwoordelike tweesnydende swaard was. Die Wet op die Tussentydse Grondwet van Desember 1993 het beteken dat die vier "onafhanklike" tuislande ná 27 April outomaties deel sou word van Suid-Afrika. Alle inwoners van Bophuthatswana was ook van 1 Januarie af Suid-Afrikaanse burgers. Dié wet was volgens sommige die ware spyker in Bophuthatswana se

²⁸ PV Lethlogile-voorlegging, p. 7.

²⁹ PV Bandopname van Lucas Mangope se getuienis voor die Tebbutt-kommissie, Mafikeng, 25 Maart 1997.

³⁰ PV Lethlogile-voorlegging, p. 6 en bandopname van sy getuienis voor die Tebbutt-kommissie, 26 Maart 1997 sowel as dié van Oupa Ignatius Pilane, Mafikeng, 19 Maart 1997.

³¹ M Lawrence en A Manson, "The 'Dog of the Boers': the rise and fall of Mangope in Bophuthatswana", *Journal of Southern African Studies*, 20 (3), September 1994, pp. 457 en 461.

³² PV Bandopnames van Tjaart van der Walt se getuienis voor die Tebbutt-kommissie, Mafikeng, 10 Maart 1997 en dié van Fanele Patrick Funani, Mafikeng, 19 Maart 1997.

³³ SAKP-verslag, p. 34. Sien ook die artikel van Mathatha Tsedu in *Sowetan*, 9 Maart 1994.

doodskis,³⁴ hoewel wydverspreide stakings die tuisland en Mangope se administrasie sedert Februarie begin lamlê het. Die stakings het begin nadat staatsamptenare aangedring het op die uitbetaling van hul pensioene en 'n salarisverhoging van 50%. Busbestuurders, fabriekswerkers, werkers by telefoonsentrales en poskantore, sowel as verpleegsters en ander gesondheidswerkers, het in Februarie begin staak. Die staking het gou hand-uit geruk, veral in die gesondheidssektor. Staatsamptenare en onderwysers het dié stakers se voorbeeld gevolg en teen die einde van Februarie het sowat 64 000 amptenare van nagenoeg 52 staatsdepartemente en sowat 30 000 onderwysers gestaak.³⁵ Die stakers is aangevuur deur gereelde dreigemente van massa-aksie deur die ANC en sy bondgenote, vir wie die onrus in Bophuthatswana soos die spreekwoordelike manna uit die hemel was. Die ANC het ook gedreig om aktief betrokke te raak by die onrus en lede van Bophuthatswana se veiligheidsmagte gereeld gevra om hulle by die stakers aan te sluit. Die staking het gedreig om Bophuthatswana lam te lê en dié tuisland se regering het planne agter die skerms beraam om die krisis die hoof te probeer bied. Mangope se ministers is op 1 Maart gevra om planne op te stel vir onmiddellike begrotingsbesnoeiings van 25%.³⁶ Ministers het ook vergaderings regdeur Bophuthatswana gehou met ontevrede staatsamptenare in pogings om hulle tot ander insigte te bring.³⁷ Sulke pogings is egter alles ongedaan gemaak toe die polisie 'n vergadering van verteenwoordigers van die onderskeie staatsdepartemente op Maandag 7 Maart met traanrook ontwrig het. Dit het gelei tot gewelddadige botsings tussen stakers en polisiemanne. Die staking het hierna steun onder byna alle staatsamptenare gehad en die gemeenskap het hulle ook agter die stakers geskaar.³⁸

Mangope en ondersteuners in sy kabinet het dié plofbare situasie vererger met toenemende teenstand teen die onstuitbare opmars na die nuwe Suid-Afrika. Mangope het skielik geluide begin maak dat internasionale bemiddeling dooiepunte in die onderhandelingsproses moes oplos. Van sy kabinetslede het teen hom gedraai en die kabinet was ná 'n driedaagse bosberaad steeds verdeeld oor deelname aan die verkiesing en herinlywing by Suid-Afrika. Toe dit in 'n stadium begin lyk het of die meerderheid van die kabinetslede oorreed sou kon word om ten gunste van registrasie vir die verkiesing te besluit, het Mangope voorgestel dat die parlement eerder oor dié kwessie besluit. Só 'n volle sitting van die parlement sou eers op

³⁴ SAKP-verslag, p. 21.

³⁵ Tebbutt-verslag, Vol. I, p. 31.

³⁶ *Ibid.*, p. 58.

³⁷ **PV** Verklaring van die Information Service of Bophuthatswana (Isob): Go-slow action in Bop-roundup, 3 Maart 1994.

³⁸ **PV** Funani-voorlegging, p. 11 en Agenda and documentation pack for the Transitional Executive Council meeting held on Tuesday 15 March 1994, 10:00: Paula McBride to TD Rudman, 7 Maart 1994, p. 32.

Dinsdag 15 Maart kon plaasvind.³⁹ Die tuislandregering het ook niks gedoen om die situasie te ontloot met sy amptelike verklaring oor die kabinetsbesluit op 7 Maart nie. Daarvolgens het Bophuthatswana nog nie die moontlikheid van deelname aan die verkiesing uitgesluit nie, maar moes die verkiesing uitgestel word om dit vry en regverdig te maak. Volgens die regering sou dié tuisland se vertoning by die stembus benadeel word as hy in só 'n laat stadium deel sou word van die verkiesingsveldtog.⁴⁰

Die versoek om die verkiesing uit te stel, het net gewys tot watter mate Mangope en sy ondersteuners voeling met die werklikheid verloor het. Dit moes selfs vir hulle duidelik gewees het dat Suid-Afrikaners sedert 1990 geduldig gewag het op verkiesingsdag. Onbeheerste woede en geweld is voorspel as dit uitgestel sou word.⁴¹ Daar kon boonop kwalik verwag word dat die verkiesing uitgestel moes word vir 'n party wat volgens een koerant geen registreerbare steun gehad het nie.⁴² Die Suid-Afrikaanse regering en die NP het nou hul geduld met Bophuthatswana begin verloor. Pik Botha het in 'n televisie-onderhoud gesê sy regering kan troepe na dié tuisland stuur as die onrus voortduur. Die tuislandregering was erg omgekrap oor Botha se uitlatings en het sy bevoegdheid in 'n skerp bewoorde verklaring in twyfel getrek.⁴³ Dié reaksie was verstaanbaar omdat Botha die idee laat posvat het dat Suid-Afrika Mangope, anders as in 1988, nie weer aan bewind sou hou nie. Dit het die stakers meer moed gegee en die val van die tuislandregering was nou net 'n kwessie van tyd.⁴⁴

Brandstigting, botsings tussen polisiemanne en stakers, sowel as onrus by die Universiteit van Bophuthatswana (Unibo) in Mmabatho het toegeneem en sommige winkels se deure is selfs in dié stad en die aangrensende Mafikeng gesluit.⁴⁵ Teenstand in eie geleedere het egter toegeneem, selfs in die veiligheidsmagte. Op 7 Maart het junior polisie-offisiere met 'n sloerstaking begin en die ontevredenheid in die polisie het openbare kennis geword. Polisiemanne by padblokkades het met lede

³⁹ **PV** Notas van persoonlike onderhoud met Godfrey Mothibe, Mmabatho, 14 Maart 1994; Bandopname van Rowan Cronjé se getuienis voor die Tebbutt-kommissie, Mafikeng, 3 Maart 1997 en dié van Mangope, Mafikeng, 25 Maart 1997. Sien die onderhoud met Cronjé in **Beeld**, 19 Maart 1994.

⁴⁰ **PV** Isob-verklaring: Bophuthatswana's parliament will decide on participation, 7 Maart 1994; Isob-verklaring: Bophuthatswana cabinet calls parliament to decide poll issue, 7 Maart 1994.

⁴¹ **PV** Agenda and documentation pack for the Transitional Executive Council meeting held on Tuesday 15 March 1994, 10:00: Press release by the Independent Forum for Electoral Education, issued by Father Michael Weeder, chairman, 9 Maart 1994, pp. 39-40.

⁴² Sien die hoofartikel in **Beeld**, 8 Maart 1994.

⁴³ **PV** Ongedateerde Isob-verklaring: Bophuthatswana repudiates statements by Pik Botha.

⁴⁴ SAKP-verslag, pp. 45 en 31.

⁴⁵ **PV** Isob-verklaring: Round-up of strikes in Bophuthatswana, 7 Maart 1994; Isob-verklaring: Unibo students tear up Bophuthatswana flag, 8 Maart 1994; Isob-verklaring: Situation in Mmabatho, 8 Maart 1994; Mosimanegape Peter Mathongwane se voorlegging aan die Tebbutt-kommissie, 3 Oktober 1996 en **The Star**, 8 Maart 1994.

van die publiek gemeng en dit het nie langer gelyk of geregsdienaars by Unibo die wil gehad het om vir die Mangope-regime te veg nie. Soldate in 'n konvooi van vyf voertuie het tot groot genot van 'n skare omstanders die swartmag-saluut gegee.⁴⁶

Mangope was teen dié tyd ook besig om beheer te verloor oor die Bophuthatswana Broadcasting Corporation (BBC). Ontevrede BBC-werkers het televisie- en radio-uitsendings op 4 Maart begin onderbreek en 'n dag later is besluit om slegs vooraf-opgeneemde programme uit te saai.⁴⁷ Vyf dae later het die kabinet Bophuthatswana se twee televisie- en drie radiostasies gesluit ná onrus by die BBC se hoofkantoor. Mangope het sowat 120 BBC-werkers ook persoonlik in kennis gestel dat hulle afgedank is.⁴⁸ Mangope se aankondiging is met applous begroet en die afgedanktes het hul president al dansende en singende agtergelaat: "Ons is afgedank, ons is afgedank."⁴⁹ Die afgedanktes se vreugde was geensins misplaas nie. Hulle het dit reggekry om een van die belangrikste pilare van die Mangope-regime om te trek deur die BBC lam te lê. Mangope kon nie langer deur dié magtige medium die skyn voorhou dat hy in beheer was nie.⁵⁰ Om tot sy probleme by te dra, is alle munisipale dienste in Mmabatho op dieselfde dag gestaak.⁵¹

Mangope en sy kabinet het 'n laaste kans om die situasie om te swaai van die hand gewys deur ná samesprekings met die Onafhanklike Verkiesingskommissie te sê hulle kan nie voldoen aan versoeke om mense in Bophuthatswana ook op 27 April te laat stem nie.⁵² 'n Verdere toename in onrus en geweld was onvermydelik: 'n polisieman is in Mabopane doodgeskiet en minstens 35 mense is in Mafikeng vir skietwonde behandel in wat as die ergste onrus in Bophuthatswana se 17 jaar van onafhanklikheid bestempel is.⁵³ Te midde van dié toenemende geweld het alle lede van die brandweer en nooddienste boonop op 9 Maart begin staak.⁵⁴ Die situasie in hospitale in Mmabatho en Mafikeng was ook benard. Dr. Nat Khoale, minister van gesondheid, het uit Mangope se kabinet bedank om as geneesheer te help by die Victoria-hospitaal in Mafikeng wat teen dié tyd uit sy nate gebars het weens die staking by die Bophelong-hospitaal. Gewapende mans het in die gange van dié hospitaal rondgeloop waar pasiënte gelê het omdat al die sale vol was. Daar was

⁴⁶ SAKP-verslag, p. 44 en D Forbes, **The end of the Mangope regime** (Departement Kommunikasie, Universiteit van Noordwes, 1995), p. 4.

⁴⁷ **The Star**, 5 Maart 1994 en **Sunday Times**, 6 Maart 1994.

⁴⁸ **PV** Press release by Eddie Mangope, chairman of the BBC, 9 Maart 1994.

⁴⁹ **The Mail**, 11 Maart 1994.

⁵⁰ **PV** Media Workers Association of South Africa se voorlegging aan die Tebbutt-kommissie, 14 April 1997, p. 3.

⁵¹ **PV** Tebbutt-oorkonde, p. 1 196.

⁵² **PV** Isob-verklaring, 9 Maart 1994.

⁵³ **PV** Ongedateerde Isob-verklaring: Bophuthatswana policeman killed en **The Citizen**, 10 Maart 1994.

⁵⁴ **PV** Afskrif van Cornelius Johannes Mulder se voorlegging aan die Tebbutt-kommissie, 15 Oktober 1996.

ook 'n tekort aan personeel, voorrade en bloed.⁵⁵ Teen 10 Maart was daar geen bloed meer by dié hospitaal nie.⁵⁶

Die druk op Mangope se polisie het op dieselfde dag onhoudbaar begin word. Aanvalle op polisiebeamptes het voortgeduur en minstens drie se huise is aan die brand gestee.⁵⁷ Mense het polisiemanne ook by die werk gebel en hulle verskriklik sleg gesê.⁵⁸ Hul moraal is verder ondermyn deur 'n totale gebrek aan leiding deur Seleke en sy bestuur. Daar was nie gebeurlikheidsplanne nie en geen bevel vir enigiets is uitgereik nie. Boonop was polisiemanne bang omdat hulle ongewapen was.⁵⁹ 'n Groepie bekommerde polisiemanne het besluit iets drasties moes gedoen word om anargie en verdere bloedvergieting te probeer keer. Hulle wou 'n versoekskrif aan die Suid-Afrikaanse ambassadeur in Mmabatho oorhandig, maar het eers gewag om te hoor wat gebeur het op die laaste vergadering tussen Mangope en sy senior polisie-offisiere. Toe hulle hoor dat hy gesê het polisiemanne moet vuur met vuur beveg en dat hy hulp van elders gaan kry, het die ontevredenes in motors en bakkies na die ambassade gery.⁶⁰ Terwyl die polisiemanne na die ambassade op pad was, is Mangope deur senior polisie-offisiere gevra om Mmabatho vir sy veiligheid te verlaat. Hy en sy gesin het met 'n helikopter na sy huis by Motswedi buite Zeerust gevlieg, nadat hy by een van die offisiere wou weet wat van sy eiendom gaan word.⁶¹

Die optog van 'n handjievol polisiemanne na die ambassade het verreikende en onvoorsiene gevolge gehad. Hul versoekskrif het onder meer gevra vir die onmiddellike bedanking van Seleke, vrye politieke bedrywighede en deelname aan die verkiesing. Hulle het dit ook duidelik gemaak dat hulle nie langer bereid is om 'n politieke instrument van die Mangope-regime te wees nie.⁶² Polisiemanne in voertuie en te voet is al singende van die ambassade af terug dorp toe: "*Mmuso wa Mangope re o phethose*." ("Ons het Mangope se regering omvergewerp.")⁶³ Godfrey Mothibe, minister van justisie en gevangeniswese in Mangope se kabinet

⁵⁵ **PV** Afskrif van Annalé van Schijndel se voorlegging aan die Tebbutt-kommissie, 29 Oktober 1996.

⁵⁶ **PV** Tebbutt-oorkonde, p. 417.

⁵⁷ **PV** Lethlogile-voorlegging, p. 4.

⁵⁸ **PV** Bandopname van PJ Seleke se getuienis voor die Tebbutt-kommissie, Mafikeng, 18 Maart 1997.

⁵⁹ **PV** Afskrif van Charles Michael Hosking se voorlegging aan die Tebbutt-kommissie, 24 Oktober 1996 en bandopname van sy getuienis voor dié kommissie, Mafikeng, 26 Februarie 1997.

⁶⁰ **PV** Lethlogile-voorlegging, pp. 5-7 en bandopname van sy getuienis voor die Tebbutt-kommissie, Mafikeng, 26 Maart 1997.

⁶¹ **PV** Afskrif van Geoffrey Solly Moloi se voorlegging aan die Tebbutt-kommissie, 19 September 1996 en Tebbutt-verslag, Vol. I, p. 65.

⁶² **PV** Ongedateerde versoekskrif: To His Excellency the President of Bophuthatswana, the Transitional Executive Council, the Ambassador of South Africa, Dr T van der Walt, from members of the Bophuthatswana Police Force.

⁶³ Bodigelo, p. 13.

wat vroeër die dag bedank het, het tot die gevolgtrekking gekom dat 'n staatsgreep uitgevoer is en dat alles verby was. Hy en sy familie het uit Mmabatho gevlug.⁶⁴ Duisende mense, aangespoor deur die polisiemanne se optog, het die strate ingevaar. Polisiemanne en lede van die publiek het mekaar om die hals geval. Studente by Unibo het 'n polisievoertuig oorgeneem en aan die brand gesteek. Daar was ook gerugte dat van die polisiemanne hul wapens aan die studente gegee het.⁶⁵ Wydverspreide brandstigting en plundering het gevolg en wet en orde het heeltemal in duie gestort. Plunderaars het hulle veral toegespits op die Mega City-winkelkompleks in die middestad van Mmabatho wat volgens hulle aan die regering behoort het. Sakeondernemings en huise van regeringsamptenare en kabinetsministers was ook gewilde teikens. Polisiemanne en soldate het by Mega City halfhartig probeer om die plunderaars te keer totdat hul traanrook en rubberkoeëls opgeraak het.⁶⁶

Die leierlose, verwarde en gedemoraliseerde polisiemag was magteloos. Dit is heeltemal geneutraliseer deur die optog na die ambassade.⁶⁷ Polisiemanne het mekaar agterna gewantrou en hul makkers se betroubaarheid en lojaliteit in twyfel getrek. Berigte wou dit ook hê dat stakende polisiemanne in beheer was van polisiekantore in Mmabatho. Daar was geen beheer oor radioprocedures nie. Radio's is deur ontevrede polisiemanne gebruik om Seleke se bedanking te eis en daar is selfs oor die lug gevra dat hy in hegtenis geneem moet word. Seleke het hom later dieselfde dag uit die voete gemaak weens vrees vir sy veiligheid.⁶⁸ Soldate moes die polisie se werk oorneem omdat Mangope se geregsdiens teen die aand van 10 Maart glad nie meer polisiëring gedoen het nie.⁶⁹ Oproeriges het die soldate egter ook met klippe bestook en gedoen wat hulle wou. Mense het byvoorbeeld petrol by vulstasies ingegooi en weggery sonder om daarvoor te betaal nadat die eienaars geïntimideer is.⁷⁰ Gevangenes het die tronke by Mogwase, Odi en Rooigrond oor-

⁶⁴ **PV:** Notas van persoonlike onderhoud met Godfrey Mothibe, Mmabatho, 14 Maart 1994.

⁶⁵ **PV:** Bandopname van Tuelo Lucky Dikolomela se getuienis voor die Tebbutt-kommissie, Mafikeng, 26 Maart 1997 en Bodigelo, p. 14.

⁶⁶ **PV** Afskrif van Gopaleng Moses Tatisi se voorlegging aan die Tebbutt-kommissie, 22 Januarie 1997 en Tebbutt-verslag, Vol. 1, p. 56. Vir die aanvalle op ministers se eiendomme, sien **PV** Notas van persoonlike onderhoud met Godfrey Mothibe, Mmabatho, 14 Maart 1994 en Dokumente van die Hooggeregshof van Bophuthatswana: Case No. M79/94. In the matter between Lucas Manyane Mangope (applicant) and Dr Tjaart van der Walt (1st respondent) and Job Mkgoro (sic) (2nd respondent): Replying affidavit by Lucas Manyane Mangope, p. 12.

⁶⁷ **PV:** Moloi-voorlegging aan die Tebbutt-kommissie, 19 September 1996.

⁶⁸ **PV:** Agenda and documentation pack for the Transitional Executive Council meeting held on Tuesday 22 March 1994, 14:00: Addendum B: HJ Kriel to Brig. Alton, managing secretary, subcouncil of Law and Order, Stability and Security: Declaration of unrest areas, 8 Maart 1994, p. 8; Hosking-voorlegging sowel as dié van Tatisi.

⁶⁹ **PV:** Bandopname van Rowan Cronjé se getuienis voor die Tebbutt-kommissie, Mafikeng, 3 Maart 1997.

⁷⁰ **PV:** Bandopname van Hans Swart se getuienis voor die Tebbutt-kommissie, Mafikeng, 26 Maart 1997.

geneem.⁷¹ Die bestuur van die Thusong-hospitaal het uit vrees vir aanvalle gevlug.⁷² In Mafikeng was blankes vreesbevange. 'n Vrou het later vertel hoedat sy en haar kinders hulle die hele middag in die badkamer van hul huis toegesluit het.⁷³ Volgens 'n ander was daar die Donderdagnag van 10 Maart 'n onnatuurlike stilte in die dorp en omgewing.⁷⁴ 'n Polisieman het in die vroeë oggendure van 11 Maart sporadiese sarsies geweervuur gehoor en in sy bed lê en wonder wat die nuwe dag sou bring.⁷⁵ Bang en bekommerde mense soos dié was salig onbewus daarvan dat die laaste drama ná 17 jaar besig was om hom in Bophuthatswana af te speel. Baie van hulle ergste vrese sou met die aanbreek van die nuwe dag bewaarheid word. Want Mangope se hulp van elders is intussen ingeroep: gewapende blanke regses uit Suid-Afrika.

Die regeringsgesinde **The Mail** van Mmabatho het in 'n hoofartikel gesê dit was 'n wonderwerk dat nog net een mens in die onrus dood is, maar dat regse ingryping sou lei tot bloedvergieting op 'n ongekende skaal.⁷⁶ Mangope is juis deur polisiemanne in hul opspraakwekkende versoekskrif gevra om homself te distansieer van Terre'Blanche se opruiende uitsprake oor hulpverlening wat al op 9 Maart wêreldkundig gemaak is.⁷⁷ Maar regse vingers het reeds die snellers getrek voordat die ink van koerantberigte en verklarings behoorlik droog was. Die internasionale menseregte-organisasie Amnestie Internasionaal het al die oggend van 10 Maart berigte gekry dat blankes vier inwoners van Mogogwe naby Mafikeng geskiet het. Vreesbevange inwoners van Mogogwe het uit vrees met hul gesinne gevlug.⁷⁸ Die BDF het later dieselfde dag inligting gekry dat AWB-lede betrokke was by verskeie skietvoorvalle in die strate van Mafikeng.⁷⁹ Lawyers for Human Rights (LHR) het in die openbaar sy kommer daaroor uitgespreek en die regering van Bophuthatswana gedwing om sy eerste verklaring oor regse ingryping te maak. Dit het egter niks gedoen om gemoedere en vrese te kalmere nie. Dit was 'n blatante leuen en het aan die bisarre gegrens. Enigiemand wat destyds geglo het wat LHR te sê gehad het, sou ook geglo het dat 'n olifant geboorte aan 'n seekoei kon skenk, het Ephraim Keikelame, Bophuthatswana se minister van ekonomiese aangeleenthede,

⁷¹ **PV**: Bandopname van Jack Turner se getuienis voor die Tebbutt-kommissie, Mafikeng, 24 Maart 1997.

⁷² **PV**: Afskrif van dr. S Krishnamoorthy se verklaring aan die Tebbutt-kommissie, 3 Oktober 1996.

⁷³ **Huisgenoot**, 24 Maart 1994, p. 19.

⁷⁴ **PV**: Van Schijndel-voorlegging.

⁷⁵ **PV**: Hosking-voorlegging.

⁷⁶ **The Mail**, 11 Maart 1994.

⁷⁷ **PV**: Ongedateerde versoekskrif: To His Excellency the President of Bophuthatswana, the Transitional Executive Council, the South African Ambassador, Dr T van der Walt, from members of the Bophuthatswana Police Force; **The Citizen**, 10 Maart 1994 en **Beeld**, 10 Maart 1994.

⁷⁸ Amnesty International. South Africa: securing the peace. Issues of justice and accountability in the wake of the Bophuthatswana uprising, 29 Maart 1994, p. 8. Sien ook **The Star**, 10 Maart 1994.

⁷⁹ **PV**: Afskrif van Hans Swart se voorlegging aan die Tebbutt-kommissie, Februarie 1997.

van hom laat hoor. Hy het ook sommer namens die AWB-kantoor in Ventersdorp 'n aanbod om hulp aan Bophuthatswana ontken en Mangope aangehaal wat sou gesê het sy tuisland het nie "buitelandse inmenging" nodig om sake te kompliseer nie.⁸⁰

Maar Mangope self het Viljoen vroeër in dié noodlottige tweede week van Maart 1994 om hulp gevra. Cronjé het dit teen die aand van 10 Maart 'n tweede keer gedoen. Die regses was maar te gretig om sulke hulp te verleen. Terre'Blanche en sy volgelinge wat teen dié tyd al berug was vir hul rassisme en ongedissiplineerde optrede, was ook glad nie van plan om gehoor te gee aan versoeke van Viljoen en Mangope om uit Bophuthatswana te bly nie.⁸¹ Die regses was te midde van landwye politieke ontstuiimingheid en onsekerheid op die punt om Bophuthatswana op groot skaal binne te val. Dit was 'n gebied wat die meeste van hulle glad nie geken het nie, een waar daar geen effektiewe regering of polisiemag meer was nie, waar ambulans- en brandweerdienste ophou funksioneer het en hospitale glad nie meer die ongevalle van ongekende onrus kon hanteer nie. Boonop wou die oorgrote meerderheid van Bophuthatswana se inwoners én veiligheidsmagte absoluut niks van die regses weet nie. Baie van die regse invallers het nie geweet waarheen hulle op pad was en wat hulle moes doen as hulle daar aankom nie. Ondersteuners van Viljoen wou die AWB nie daar hê nie en Terre'Blanche se volgelinge wou op hul beurt niks van dié generaal se mense weet nie. Die brose regse eenheid was op die punt om gevaarlik te verbrokkel. Die toestand in Bophuthatswana op 10 Maart 1994 het al die bestanddele gehad van 'n resep vir 'n grootskeepse ramp.

⁸⁰ **PV:** Isob-verklaring: Bophuthatswana says no to AWB, 10 Maart 1994.

⁸¹ Bandopnames van genl. Constand Viljoen se getuienis voor die Tebbutt-kommissie, Mafikeng, 4 Maart 1997; Rowan Cronjé, 3 Maart 1997 en Lucas Mangope, 25 Maart 1997.